

Наталія Діанова
д. і. н., проф.
ОНУ імені І. І. Мечникова
dianova@onu.edu.ua

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ АРХІЄПІСКОПА ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА) НА ПРИКЛАДІ ФІЛАРЕТА (ГУМИЛЕВСЬКОГО)

Досліджено стосунки архієреїв Російської православної церкви Інокентія (Борисова) та Філарета (Гумилевського). Проаналізовано основні віхи життєвого шляху, наукові здобутки та епістолярну спадщину ієрархів. З'ясовано, що Філарет належав до інтелектуального оточення Інокентія, будучи одним із його друзів і однодумців.

Ключові слова: Інокентій (Борисов), Філарет (Гумилевський), дружба, листування, православна церква, духовна освіта, наукова діяльність, інтелектуальне оточення.

У цьому році виповнилося 160 років з дня відходу у вічність (26 травня 1857 р.) одного із видатних історичних і релігійних діячів XIX ст. – архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія (Борисова). Доктор богословських наук, професор, ректор Київської духовної академії (КДА), почесний член провідних російських університетів, академій та наукових товариств, кавалер вітчизняних і зарубіжних церковних орденів, блискучий проповідник і богослов, архієпископ Інокентій (Борисов) залишив по собі значну епістолярну спадщину, яка свідчить про його потужне інтелектуальне оточення. Він мав дружні зв'язки з багатьма державними і церковними діячами, представниками науки і культури і здійснював вагомий вплив на державне, громадське та релігійне життя суспільства.

Особистість Інокентія (Борисова) мала значний резонанс в історичній літературі кінця XIX – початку XX ст. Переважна більшість дослідників була представлена істориками церкви, які опираючись на багату епістолярну спадщину архієпископа, документи та спогади сучасників, репрезентували основні віхи його життя. Насамперед це праці М. Барсова, Т. Буткевича, М. Востокова, С. Петровського, М. Погодіна, Ф. Тітова, М. Ястребова. Значна кількість інформації міститься у спогадах про архієрея його друзів, соратників, науковців, у тому числі: І. Палімпсестова, О.І. Маркевича, М. Максимовича, А. Логіновського та ін. Основну увагу автори

приділили науково-богословській та просвітницькій діяльності ієрарха. На рубежі XX – XXI ст. з'явилася низка праць з історії церкви, в яких дослідники певною мірою торкалися різних аспектів багатогранної діяльності Інокентія (Борисова). Варто відзначити дослідження Ю. Бабінова, В. Каліновського, І. Лимана, Н. Мозгової, де йдеться про наукову, освітянську, церковно-релігійну роботу архієпископа. Проте історики не ставили за мету проаналізувати його інтелектуальне оточення в цілому чи хоча б частково. Тож мета даної публікації полягає в дослідженні стосунків Інокентія (Борисова) з архієпископом Філаретом (Гумилевським), який належав до кола його інтелектуального оточення.

Цей вибір був не випадковим, адже зазначені особистості зробили вагомий внесок у гуманітарну історію України XIX ст. Філарет (Гумилевський) зарекомендував себе людиною не менш високоосвіченою й талановитою ніж Інокентій. Він був доктором богослов'я, професором, ректором Московської духовної академії (МДА), почесним членом Російської Академії Наук та Конференції МДА, дійсним членом Московського Товариства історії та старожитностей Російських і низки інших наукових установ, видатним богословом та істориком церкви. Зазначені ієрархи Російської православної церкви мали спільні інтереси, які стосувалися церковно-релігійного, освітянського та наукового напрямів їхньої діяльності. Вони були майже ровесниками: Інокентій народився в 1800 р. в Орловській губернії, а Філарет – у 1805 р. у Тамбовській губернії. Обом отримали освіту в вищих духовних навчальних закладах, відповідно в Київській та Московській духовних академіях. Інокентій незабаром після завершення освіти (1826 р.) став професором Санкт-Петербурзької духовної академії, де зарекомендував себе новатором в області богослов'я. Під впливом богословської літератури ортодоксального протестантизму, він використовував нові наукові методи викладання богословських наук – історичний та історико-порівняльний. Новим методом Інокентій користувався й в процесі написання своїх проповідей та наукових творів. У богословському академічному журналі «Христианское чтение» були видані його перші науково-літературні праці: «Жизнь св. Апостола Павла», «Житие священномученика Киприана, епископа Карфагена» та «Последние дни земной жизни Иисуса Христа», за які в 1829 р. він отримав науковий ступінь доктора богослов'я. Ці роботи, особливо остання з них, де був застосований історико-археологічний метод дослідження, викликали небувалий інтерес у суспільстві [1, с. 90].

У 1830 р. Інокентій був призначений ректором і професором богословських наук КДА. За десять років перебування на цій посаді він багато зробив для розвитку Академії, вдосконалення богословської науки та освіти. Інокентій активізував викладання історичних наук і надав їм новий напрямок – вивчення і аналіз історії держави і православної церкви [2, с. 54, 63]. За ініціативи Інокентія і при його безпосередній участі при КДА почав видаватися щотижневий духовний журнал «Воскресное чтение», який зайняв вагоме місце в духовній літературі. Під керівництвом ректора в Академії розпочалася робота над «Догматическим сборником», до якого планувалося включити точні переклади всіх найважливіших викладень православної віри, які приймалися Вселенською церквою від початку християнства і до останнього часу. У київський період свого життя Інокентій встиг написати лише частину цього твору, закінчивши розгляд подій у християнському світі XII ст. У той же час він займався вивченням джерел для написання історії Російської церкви, а також церкви інших слов'янських народів [3, с. 571].

Філарет (Гумилевський) після закінчення МДА (1831 р.) залишився на кафедрі церковної історії, де рік по тому став професором кафедри Священного Писання, а впродовж 1835-1841 рр. перебував на посаді ректора Академії. Саме тут, на думку Г. Флоровського, виникла російська школа церковних істориків. Філарет (Гумилевський) впровадив історичний метод у викладання догматичного богослов'я й зумів пробудити у своїх слухачів не лише інтерес, але й любов до історичних знань. Він був визначним викладачем догматики, але разом із тим і дослідником, який любив працювати з джерелами, насамперед з архівними, й аналізувати факти. З одного боку, в нього була потреба в узагальненні, а з іншого – дар історичного синтезу. З ініціативи Філарета при Московській академії розпочалося видання творів святих отців Церкви в російському перекладі, до чого він залучив провідних науковців навчального закладу. У подальшому Філарет видав працю про отців Церкви і російських духовних письменників [4, с. 365].

Ймовірно в 30-і рр. XIX ст. відбулося знайомство ректорів цих провідних духовних Академій і зародилися паростки їхньої дружби. Важко припустити, що вони не зустрічалися хоча б у службових справах, хоча займались викладацькою діяльністю їм обом довелося недовго. Майже одночасно вони змушені були припинити свою викладацьку діяльність і розпочати єпископське служіння. Проте це не позначилося на їхніх стосунках та науковій роботі.

Упродовж 1840-1848 рр. Інокентій був архієпископом Харківським і продовжував займатися науково-історичною діяльністю. Підтвердженням цього є його обрання Конференцією МДА своїм почесним членом (1844 р.), за внесок у духовне просвітництво та опубліковані історико-релігійні твори [5, арк. 8]. Проте в зазначений час Філарет (Гумилевський) уже не працював в Академії. Протягом 1841-1848 рр. він перебував на чолі Ризької єпархії. Вірогідно саме в цей час розпочалася дружба ієрархів. Про це свідчить епістолярна спадщина Інокентія (Борисова), серед якої збереглися 50 листів до нього від Філарета (Гумилевського). Вони увійшли до збірки документів, опублікованих М. Барсовим у 1884 р. Проте до Миколи Івановича не потрапили листи самого Інокентія до Філарета (крім одного). Він був упевненим, що вони не були втраченими і знаходяться в особистому архіві Дмитрієвського, який успадкував літературну власність Філарета (Гумилевського). Хоча картина взаємин двох пастирів є неповною, ці листи є цінним джерелом не лише для дослідження офіційної діяльності, але й особистих стосунків респондентів. 39 з них датовані й охоплюють період 1845-1854 рр. Листи є підставою для твердження, що Інокентій був для Філарета дуже близькою людиною, якій можна було повністю довіряти. У своїх листах Філарет ділився своїми думками, роздумами, душевними турботами, науковими здобутками, розповідав про стан православ'я в прибалтійському краї під час нелегкого служіння на чолі Ризької єпархії. Зокрема, в листі від 22 лютого 1845 р. він писав Інокентію, що відіслав йому частину своєї праці «История русской церкви», над якою наполегливо працював останні роки. Дві інші частини перебували в Комітеті Духовної Цензури. Архієпископ скаржився на брак коштів на видавництво, на жорстку критику і висловлював надію на допомогу Інокентія [6, с. 93-94].

Варто зазначити, що Філарет зарекомендував себе талановитим науковцем, який вдумливо, творчо і відповідально ставився до своєї наукової роботи. Його «История русской церкви» стала справжньою подією в духовному житті XIX ст. Чи не вперше російська церковна історія була цілісно, неупереджено та яскраво відображена від хрещення Русі до 1826 р. Вона була видана в п'яти випусках у 1847-1849 рр. і в подальшому була неодноразово перевидана. Архієпископ поспішив видати свою працю, побоюючись, що його випередить Макарій (Булгаков) – на той час професор С-Петербурзької духовної академії, в подальшому Московський митрополит, який в 1846 р. почав друкувати в «Христианском Чтении» розділи із своєї

книги про християнство на Русі до кн. Володимира. Але Макарій планував багатотомний твір, перше видання якого вийшло в 1857-1883 рр. Філарет же прагнув у контексті загальної історії показати зв'язок і єдність подій і зрозуміти історичний процес зсередини. Г. Флоровський влучно оцінив його працю перспективною, в якій відчувається подих життя [7, с. 366].

Поряд із успішною науковою діяльністю в Ризі архієпископ займався нелегкою церковною роботою. Його листи до Інокентія (Борисова) впродовж 1847-1848 рр. пронизані розповідями про проблеми його важкого пастирського служіння. Він писав про успіхи і невдачі своєї екуменічної роботи серед лютеран, які не поспішали приєднуватися до православної церкви попри те, що вона посідала панівне місце в Російській імперії. Філарет зазначав, що в 1848 р. у підвідомчих йому парафіях чисельність православних зросла більше ніж на 10 000 осіб, а загальна їхня кількість становила 113 000 осіб. Проте вже 7 листопада 1848 р. він написав своєму другу про жагуче бажання залишити Ризьку єпархію, де семирічна боротьба з іновірцями підірвала його здоров'я. У цьому і подальших листах Філарет наполегливо просив Інокентія посприяти поверненню його з Риги. Не викликає сумнівів відповідне втручання Інокентія, який мав впливових друзів серед урядовців і Св. Синоду. Підтвердженням є лист Філарета від 2 грудня 1848 р., в якому він палко дякував за надану допомогу й повідомляв про переведення до Харківської єпархії [8, с. 97, 101, 102-104]. Фактично Інокентій (Борисов) передав своєму другу кафедру, якою він успішно керував майже дев'ять років, а сам вирушив до Одеси, отримавши призначення очолити Херсонську єпархію.

Листи Філарета (Гумилевського) харківського періоду розкривають творчу співпрацю вчених, розповідають про наукові здобутки їх автора. На основі листів архієрея можемо простежити обмін творчими планами в тому числі й тими, що стосуються опису єпархії. На прохання Філарета в 1851 р. Інокентій надіслав акти Успенського, Сумського, Святогорського, Курязького та інших монастирів, необхідні для складання опису краю, яким той займався. Філарет, у свою чергу, повідомляв архієпископу про свою успішну роботу в деяких архівах, де зберігалися необхідні матеріали з історії Харківської єпархії. Зокрема, в Змієві йому вдалося знайти найдавніший чугуївський архів з царськими грамотами та деякими розпорядженнями стосовно церкви. Знайдені документи дали йому можливість відтворити історію усього чугуївського і частково ізюминського та змієвського округів.

Там знаходилась й інформація про початок черкаських поселень у цих округах та про страшні руйнації, завдані кримськими татарами [9, с. 120-124]. Філарет (Гумилевський) одним із перших написав і опублікував опис своєї єпархії [10].

Інокентій (Борисов) опікувався аналогічним описом своєї – Херсонської єпархії, тим паче, що 6 жовтня 1850 р. вийшло розпорядження Св. Синоду «Про укладання церковно-історичного і статистичного опису єпархії». Був створений спеціальний Комітет, який складався із чотирьох членів і секретаря, на чолі із архієпископом, який активно працював над відтворенням історії єпархії. Скоріш за все церковно-історичний і статистичний опис Херсонської і Таврійської єпархії членами Комітету був складений. Важко уявити, що розпорядження Св. Синоду можна було на той час проігнорувати. Проте цей опис не вдалося розшукати ні серед архівних документів Херсонської духовної консисторії, ні в фонді Св. Синоду [11, с. 101-102].

Із листів, датованих 1853 р. можна зробити висновок, що Філарет жваво цікавився повсякденними справами Інокентія та життям його єпархії. Зокрема, він звернувся до Інокентія з проханням переслати йому підшивку газети «Одесский вестник», на яку не можливо оформити підписку в Харкові. Він також повідомив, що відправив 30 примірників своєї праці «История русской церкви» для парафіян Херсонської єпархії.

Листи Філарета (Гумилевського) стосуються не лише наукової, але й церковно-релігійної роботи. У грудні 1853 р. архієреї обговорюють важливу проблему, пов'язану з розколом, який становив серйозну небезпеку для Російської православної церкви (у церковних документах під терміном «розкольники» часто фігурували як старовіри так і представники ряду сект: молокани, духобори, скопці та інші). Філарет схвалив складений Інокентієм план боротьби з розколом, який базувався на розповсюдженні відповідної літератури. Проте він вважав необхідним, щоб антирозкольницькі твори писалися лише тими представниками духовенства, які є глибоко обізнаними з даною проблемою. Лише в такому випадку ця література може бути корисною для церкви і держави.

Останній з опублікованих М. Барсовим листів Філарета, що написаний на початку 1854 р., стосується богословських питань, відповіді на які хотів би отримати Інокентій. Філарет повідомив також про підготовку до друку своєї праці «История православного церковного богослужения» [12, с. 145, 148-149].

Навіть незначна частина листів наочно демонструє приятні стосунки між архієреями і дає підстави вважати їх близькими друзями, які мали достатньо спільних духовних і наукових інтересів щоб належати до одного інтелектуального кола.

Публікація повної епістолярної спадщини Філарета (Гумилевського) та Інокентія (Борисова) дасть можливість більш ґрунтовно реконструювати співпрацю та дружні взаємини цих видатних ієрархів Російської православної церкви. Тож її пошуки можуть бути наступним етапом дослідження зазначеної проблеми.

Джерела та література

1. Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Фенікс, 2012. – 319 с.
2. Буткевич Т. И. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Т. И. Буткевич – СПб. : Тузов, 1887. – 419 с.
3. Востоков Н. М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Н. М. Востоков // Русская Старина. – 1878. – Т. XXI. – № 4. – С. 547-572.
4. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. В. Флоровский, протоиерей. – Париж, 1937. – 599 с.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. 167. – Оп. 1. – Спр. 3.
6. Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н. И. Барсов. – Вып. 1. – СПб. : Елеонский, 1884. – 150 с.
7. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. В. Флоровский, протоиерей. – Париж, 1937. – 599 с.
8. Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н. И. Барсов. – Вып. 1. – СПб. : Елеонский, 1884. – 150 с.
9. Там само.
10. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Изданное в пользу девиц духовного звания. – Отд. I. – М.: Готье, 1852. – 236 с.
11. Діанова Н. М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія / Н. М. Діанова. – Одеса : Фенікс, 2012. – 319 с.
12. Барсов Н. И. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического : в 2 вып. / Н. И. Барсов. – Вып. 1. – СПб. : Елеонский, 1884. – 150 с.

Наталья Дианова

Интеллектуальное окружение архиепископа Иннокентия (Борисова) на примере Филарета (Гумилевского)

Исследовано отношения архиереев Российской православной церкви Иннокентия (Борисова) и Филарета (Гумилевского). Проанализированы основные вехи жизненного пути, научные достижения и эпистолярное наследие иерархов. Выяснено, что Филарет принадлежал к интеллектуальному окружению Иннокентия и был одним из его друзей и единомышленников.

Ключевые слова: *Иннокентий (Борисов), Филарет (Гумилевский), дружба, переписка, православная церковь, духовное образование, научная деятельность, интеллектуальное окружение.*

Nataliya Dianova

The inner circle of Archbishop Innokentiy (Borisov) on the example of Filaret (Gumilevsky)

The relations of the bishops of the Russian Orthodox Church Innokentiy (Borisov) and Filaret (Gumilevsky) are investigated. The main milestones of life's path, scientific achievements and epistolary heritage of hierarchs are analyzed. It was found out that Filaret belonged to the intellectual environment of Innokentiy and was one of his friends and like-minded people.

Key words: *Innokentiy (Borisov), Filaret (Gumilevsky), friendship, correspondence, orthodox church, spiritual education, scientific activity, intellectual environment.*